

Л. М. ПЕТРЕНКО

АНАЛІЗ ІНФОРМАЦІЇ В ПРОЕКТУВАННІ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

У статті висвітлені результати дослідження сутності аналізу соціальної інформації в контексті проектування розвитку професійно-технічного навчального закладу. Обґрунтовано, що в управлінській діяльності використовується аналіз як метод наукового пізнання і педагогічний аналіз як функція управління. Визначено, що аналіз соціальної інформації має передувати розробленню педагогічного проекту і є невід'ємною частиною проектування. Представлені методичні рекомендації щодо поетапного використання аналізу соціальної інформації в педагогічному проектуванні.

Ключові слова: аналіз, педагогічний аналіз, педагогічний проект, соціальна інформація

Л. М. ПЕТРЕНКО

АНАЛИЗ ИНФОРМАЦИИ В ПРОЕКТИРОВАНИИ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ

В статье представлены результаты исследования сути анализа социальной информации в контексте проектирования развития профессионально-технического учебного заведения. Обосновано, что в управленческой деятельности используется анализ как метод научного познания и педагогический анализ как функция управления. Определено, что анализ социальной информации должен предшествовать разработке педагогического проекта и является неотъемлемой частью проектирования. Представлены методические рекомендации по поэтапному использованию анализа социальной информации в педагогическом проектировании.

Ключевые слова: анализ, педагогический анализ, педагогический проект, социальная информация

M. L. PETRENKO

INFORMATION ANALYSIS IN THE DESIGN OF THE PROFESSIONAL AND TECHNICAL EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS

In the article are highlighted the results of the analysis of social information nature in the planning context of technical development in educational establishment. It is reasoned, that analysis as method of scientific cognition and pedagogical analysis as a management function is used in administrative activity. It is well-proven, that the analysis of social information must be preceded to development of pedagogical project and is inalienable part of planning. Methodical recommendations are presented on the stage-by-stage use of analysis of social information in the pedagogical planning.

Keywords: analysis, pedagogical analysis, analytical activity, pedagogical project, social information

Процес управління професійно-технічним навчальним закладом (ПТНЗ) нерозривно пов'язаний з інформаційно-аналітичною діяльністю його керівників. Соціальний статус інформаційної аналітики як засобу аналізу, оцінювання і розкриття суті ситуації та прогнозування її подальшого розвитку нині є загально визнаним. Однак сучасні інформаційні процеси, стримують кадри, в яких здатність ставити змістовні завдання і знаходити нові способи ефективного аналізу інформації не достатньо розвинута. Адже специфічний характер відомчого аналізу має певні особливості – він не обмежується лише результатами навчально-виховного процесу, а й виходить за його межі. Сучасному керівнику ПТНЗ доводиться аналізувати ринки освітніх послуг, праці, продажу товару (кваліфікованих робітників),

чинники, що впливають на розвиток регіону (демографічна ситуація, географічні особливості, промисловість, традиції) тощо [5, с. 246]. Це надає максимальну соціально-педагогічну значущість результатам аналітичної діяльності і водночас актуалізує необхідність постійного розвитку інформаційно-аналітичної компетентності. Однак, як свідчать результати вивчення наукових джерел, сутнісні сторони аналізу в управлінській діяльності керівного персоналу, ключові напрями процесу його використання в проектуванні розвитку ПТНЗ сьогодні недостатньо вивчені.

До проблеми аналізу як функції управління соціальними процесами, вироблення рішень на основі аналізу великих масивів інформації прикутий інтерес учених різних галузей науки: економістів, кібернетиків, філософів, психологів, педагогів, юристів, соціологів й ін. Так, теоретичні основи економічного аналізу в управлінні комерційними структурами та персоналом відображені в наукових працях відомих вітчизняних і зарубіжних дослідників М. Альберта, В. Бавикіна, В. Гончарова, Б. Грабовецького, Р. Джонсона, Ф. Каста, М. Х. Мескона, Д. Розенцвейга, Т. Стеценко, Ф. Хедури, Ф. Хміля, Г. Щокіна та ін.

Вчені Л. Баженов, Н. Бердяєв, І. Гутчин, Г. Клаус, Н. Моїсеєв, С. Шалютін розглядають філософський аспект аналізу в контексті розвитку штучного інтелекту. Вагомий внесок у вивчення проблем оптимізації та системного аналізу зробили сучасні науковці в галузі кібернетики А. Антонов, І. Бажов, Д. Ван Гиг, Н. Винер, В. Глушков, Д. Клиланд, В. Михалевич, С. Янг та ін.

У теорії внутрішньошкільного управління педагогічний аналіз розглядається як окрема функція, основним призначенням якої є вивчення стану і тенденцій розвитку педагогічного процесу, в об'єктивному оцінюванні його результатів з наступним прийняттям рішення на основі рекомендацій щодо управління підпорядкованою системою. Вагомий науковий доробок у вивчення педагогічного аналізу як функції управління керівника школи зробили В. Бондар, О. Касьянова, Ю. Конаржевський, Н. Островерхова, В. Симонов, Т. Шамова. В контексті теми статті наукове значення мають праці з проблем проектування діяльності навчальних закладів В. Афанасьєва, С. Дідковського, Д. Закатнова, С. Ізбаша, В. Киричука, О. Коберника, В. Кременя, О. Купенко, В. Лукова, О. Моревої, Н. Ничкало, А. Раппопорта, В. Розіна, І. Савченко, В. Шуляка й ін.

Вивчення праць вказаних авторів свідчить, що педагогічний аналіз різних явищ і процесів розглядається переважно у контексті внутрішньошкільного управління. Недостатня увага до аналізу кількісно-якісної оцінки управлінської інформації, виявлення взаємозв'язку між об'ємами інформації і параметрами об'єктів управління безпосередньо в професійно-технічних навчальних закладах різного типу, на нашу думку, не дозволяє з системних позицій вивчити управлінський процес, повніше виявити реальні управлінські проблеми, а тому й знайти раціональні шляхи їх вирішення.

Аналіз інформації та аналітична діяльність керівників ПТНЗ не стали ще предметом глибоких теоретичних і практичних досліджень у контексті прогнозування, конструювання, проектування і планування розвитку професійно-технічного навчального закладу. Недостатня увага до цієї проблеми призвела до відсутності рекомендацій щодо її вирішення, виникнення диспропорції між потребами об'єктів (структурних підрозділів та індивідів) в управлінні і можливостями керівників задовольнити ці потреби. Недооцінювання аналізу інформації в управлінській діяльності також призводить до перевантаження керівного персоналу і педагогічного колективу, суперечностей в рекомендаціях щодо діапазону управління (розподілу повноважень), необ'єктивному оцінюванню діяльності конкретних суб'єктів управління, відсутності рекомендацій щодо більш повного і якісного використання професійного потенціалу керівників і можливостей конкретного ПТНЗ в забезпеченні кваліфікованими робітниками регіонального ринку праці.

Таким чином, вибір заявленої теми статті актуалізується необхідністю вирішення теоретичних і практичних проблем аналітичної роботи керівного персоналу з інформацією з метою прогнозування розвитку професійно-технічного навчального закладу. **Метою статті** є вивчення сутності аналізу і його місця в педагогічному проектуванні.

Поняття «аналіз» (грец. analysis – розкладання, розчленування) тлумачать як метод наукового дослідження шляхом розкладання предмета на частини або розчленування об'єкта

засобом логічної абстракції; визначення складу речовини; розгляд, дослідження чого-небудь; результат дослідження чого-небудь (речовини, явища, процесу) як показник стану (організму, розвитку, перебігу тощо) [8, с. 50].

Отже, аналіз – це метод дослідження і тому для з'ясування його суті ми звернулись до теорії методу. У найзагальнішому вигляді метод визначають як «правильний шлях, засіб досягнення будь-якої мети, вирішення будь-якого завдання» [8, с. 120]. Метод як засіб наукового пізнання, спосіб відтворення дійсності в нашій свідомості, система принципів та правил практичної і теоретичної діяльності достатньо досліджений в науковій літературі з філософії, соціології, психології, педагогіки (Р. Бертран, Л. Жан Марі, С. Жан Поль, С. Кара-Мурза, С. Максименко, С. Гончаренко, В. Сидоренко, Ю. Сурмін, В. Ядов та ін). Наука виробила значну кількість методів наукового пізнання, які класифіковано за різними характеристиками: типу знань, виконуваних функцій, рівень знання, співвідношення кількісного і якісного підходів, сутність близькості до об'єкта тощо. На основі вивчення найпопулярніших наукових методів Ю. Сурмін метод аналізу і синтезу відносить до групи методів теоретичного дослідження і водночас включає в групу системного методу його різновиди – метод структурного та структурно-функціонального аналізу. Він наголошує, що метод аналізу використовують в процесі наукового пізнання у разі необхідності з'ясування того, з яких структурних компонентів (одиниць, станів, зв'язків, явищ, залежності, взаємодії, елементів, змін) складається об'єкт. На його думку, суть аналізу як методу полягає в тому, що «предмет вивчення подумки або на практиці розчленовують на складові елементи (ознаки, властивості, відносини), кожний з яких потім досліджують окремо як частину розчленованого цілого» [8, с. 126]. Вчений вважає, що аналіз має здійснюватись поетапно в процесі реалізації найважливіших операцій. Це насамперед розчленування і диференціація змісту, які можна проводити емпіричним шляхом (застосовувати спостереження) і в думках (використовувати методи класифікації складових об'єкта). При цьому потребують відповіді такі запитання: чи можна вважати спостережувані структурні компоненти (одиниці, стани, зв'язки, явища, залежності, взаємодії, елементи, зміни) «найпростішими клітинками об'єкта», які далі вже не підлягають розкладанню; чи всі важливі характеристики, що визначають поведінку об'єктів вивчення виокремлено, досліджено і враховано в спостереженні; наскільки значущими є ті характеристики, які покладено в основу їх класифікації [3, с. 205]

Відповіді на ці запитання визначають суть інших двох операцій: обґрунтування здійсненого поділу об'єкта на його складові з урахуванням рівня розчленування і ступеню елементарності виділених одиниць й послідовне виділення характеристик та їх вивчення [8, с. 126]. Варто звернути увагу на те, що в науковому пізнанні аналіз передбачає обов'язкову інтеграцію в його процесі інших емпіричних і теоретичних методів пізнання, зокрема, спостереження, порівняння, експерименту, класифікації, синтезу. Останній метод дозволяє подумки виконати зворотну операцію – об'єднати частини у ціле і перевірити правильність розчленування досліджуваного об'єкта. В практиці наукових досліджень використовуються різні види аналізу, наприклад, елементарний (виділяються елементи без урахування зв'язків між ними) і реляційно-логічний (враховуються відношення один до одного отриманих частин і до початкового цілого).

Використання методу аналізу інформації в управлінні ПТНЗ є обов'язковою процедурою. Кервники, зазвичай, працюють із системою соціальної інформації і мають аналізувати різні її види: статистичну, правову, документовану, науково-технічну, масову; інформацію державних органів та органів місцевого самоврядування; інформацію про особу [6, с. 154]. Одержана в результаті перероблення інформація закріплюється в документах різного характеру.

Інформація – це важливий стратегічний ресурс сучасного суспільства, а інформаційно-аналітичної діяльність є невід'ємною частиною, атрибутом професіоналізму керівників ПТНЗ. Її сутність полягає в одержанні, використанні, поширенні та збереженні інформації, застосуванні різних методів її аналізу на всіх етапах виявлення, опрацювання і створення, оцінювання зовнішніх та внутрішніх чинників функціонування системи управління. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне зауважити, що цінність інформації (управлінська, професійна, моральна, навчальна тощо) може бути визначена лише в контексті досліджуваної проблеми. Адже тільки в певному контексті, певній ситуації інформація набуває смислу.

Як багатоплановий феномен інформація має різні властивості, які характеризуються вченими по-різному залежно від використаних наукових підходів – атрибутивного, функціонального, системного, синергетичного. О. Морева узагальнює властивості інформації в контексті дослідження теоретичних основ педагогічного проектування: «З погляду атрибутивного підходу, інформація – невід’ємна властивість (атрибут) матерії, яка може проявляти себе в усіх об’єктах, процесах і явищах як живої, так і неживої природи. З погляду функціонального підходу інформація є результатом діяльності людської свідомості і тому в неживій природі її немає. З погляду теорії систем, синергетики, інформація – основа функціонування будь-яких організованих систем. Весь оточуючий світ є сукупністю інформаційно відкритих систем, неперервно взаємодіючих між собою в процесі еволюції, і саме інформація визначає напрям еволюційного процесу, його вектор» [4, с. 75].

Відомо, що ПТНЗ – це відкрита соціальна система. Вона надзвичайно чутлива до інформаційних потоків і перевантажена масивами інформації, що можна розглядати як одну з причин її інертності. Іншою причиною повільної трансформації вітчизняної системи професійно-технічної освіти є вплив невірноваженої системи соціальних сил: «освіта змінюється поступово і тим повільніше, чим більш стабільна і «важча» її конструкція, яка на практиці представлена корупцією, бюрократизацією, перевантаженістю чиновничого апарату» [4, с. 75]. У зв’язку з цим, вважаємо, на часі реалізація педагогічного проекту з децентралізації управління ПТНЗ. Але, на жаль, нині такий проект залишається лише в наукових розробках учених лабораторії управління професійно-технічною освітою Інституту професійно-технічної освіти НАПН України. Ми переконані, що перехід до децентралізованого управління в системі професійно-технічної освіти значно зменшив би інформаційне навантаження на керівний персонал суб’єктів управління. Це вивільнило б час для їхньої аналітичної діяльності з метою подальшого прогнозування розвитку ПТНЗ на основі отриманих результатів.

Отже, безперечним є факт, що аналітична діяльність, яка тісно пов’язана з педагогічним аналізом як функцією управління, є одним з найбільш важливих видів діяльності керівників ПТНЗ в умовах сучасного інформаційно насиченого середовища. На основі аналізу стану справ за різними напрямками діяльності педагогічного та учнівського колективів, тенденцій розвитку регіону, об’єктивного оцінювання результатів навчальної діяльності учнів приймаються управлінські рішення, розробляються рекомендації, цільові програми та проектується діяльність ПТНЗ. Водночас педагогічний аналіз є засобом дослідження фізичного стану ПТНЗ, виявлення обґрунтованості використання комплексу методів і механізмів.

З аналітичною діяльністю керівника пов’язана його аналітична компетентність, суть якої І. В. Бабакова характеризує «змістом, відмінним від описових і пояснювальних конструктів». Вона вказує, що в процесі аналітичної діяльності «об’єкти пізнання перетворюються в структури мислення, стають логічними формами, тобто способами аналізу, синтезу, категоріалізації» [1, с. 15], і зазначає, що за допомогою аналітичної діяльності вирішується комплекс завдань: оцінювання стану того чи іншого явища; виявлення проблемних ситуацій та їх порівняльний аналіз у результаті чого визначаються пріоритетні напрями, найбільш актуальні і можливі для їх поетапного розв’язання; відслідковується (моніторинг) процес їх змін до конструктивного результату. У процесі аналітичної діяльності має бути створений певний механізм інформаційно-аналітичної взаємодії всіх суб’єктів управління, які працюють над розв’язанням тієї чи іншої проблеми. Автор визначила певні особливості аналітичної діяльності. Вона: по-перше, із інструмента пізнання, засобу отримання актуальної інформації вона стає інструментом перетворення; по-друге, спрямована на вивчення «зовнішніх» і «внутрішніх» умов та обставин розвитку явища або процесу; по-третє, завжди спрямована на вирішення певного практичного завдання, у зв’язку з чим у межах управління ПТНЗ орієнтована на практику і прив’язана до конкретного об’єкта [1, с. 15].

Підсумовуючи, І. В. Бабакова зазначає, що в результаті аналітичної діяльності як інструмента наукового пізнання формується уявлення про можливості перетворення і конструювання практичної сфери життєдіяльності. Для нашого дослідження важливим є визначення нею практичної значущості аналітичної діяльності, що проявляється в необхідності доведення її результатів до прогнозування, проектування, програмування. Адже необхідність реалізації завдань, що нині постали перед сферою професійно-технічної освіти, яка органічно

пов'язана із суспільним виробництвом і працює на відтворення робітничих кадрів країни, веде до розроблення державних стандартів нового покоління, змісту освіти, підготовки підручників нової доби тощо, вимагає компетентного підходу до розроблення проектів. Їх конструювання зумовлює збільшення взаємозв'язків і взаємозалежностей між різними ієрархічними і функціональними ланками як у навчальному закладі, так і поза його межами (наприклад, із соціальними партнерами в регіоні). Відповідно спостерігається зростання інформаційних потоків та інформаційного навантаження на управлінський персонал. В цих умовах кваліфікація та професійна компетентність керівників, їхній досвід, підхід до вирішення організаційних, економічних, технічних, педагогічних, соціально-психологічних проблем стає важливим показником, що характеризує потенційні можливості ПТНЗ. Вони можуть бути реалізовані за умов зростання інтелектуальної складової управлінського процесу, в якому основну роль має відіграти перспективна діяльність керівників, спрямована на прискорення процесу матеріалізації інновацій.

Вважаємо доцільним ще раз наголосити, що саме на основі результатів аналітичної діяльності має здійснюватись прогнозування, проектування і програмування подальшого розвитку ПТНЗ. Характерною особливістю цих видів пізнання є «не вивчення того, що вже існує, а створення нових продуктів і водночас пізнання того, що лише може виникнути. Щоб реалізувати зараз, наприклад, політико-економічні завдання, необхідно створити механізми переходу із минулого в майбутнє. Без створення сценаріїв наступних дій, без аналізу їх тенденцій, без аналізу позиційних структур і протистоячих один одному об'єктів досягти визначених цілей в сьогоdnішньому бурхливому суспільному контексті не вдасться» [7, с. 11]. Отже, проектування розвитку ПТНЗ в умовах сучасного ринку праці та ринку освітніх послуг, на якому сьогодні існує жорстка конкуренція, передбачає аналітичну діяльність його керівників, розвиток їхньої аналітичної компетентності, що зумовлює необхідність розроблення її науково-методичної бази.

У контексті заявленої проблеми вважаємо доцільним звернути увагу керівних працівників ПТНЗ на необхідність використання таких змістових блоків переробки інформації для розроблення педагогічних проектів: блоку інформації організаційно-регуляційного начала в управлінні тим чи іншим об'єктом і блока інформації пізнання причинності реального стану конкретного підпорядкованого об'єкта. Б. Канаєв, досліджуючи структуру знань керівників освітнього закладу з педагогічного аналізу, зазначає, що «не пізнавши проблем і причин реального стану об'єкта, практично не можливо спроектувати реальність і конкретність його нового етапу розвитку; не здійснивши організаційно-регуляційної «переробки інформації», ми маємо реальний шанс перетворити свій «проект» у «прожект»» [2, с. 13].

Педагогічне проектування передбачає обов'язковість визначення цілей-ідеалів. Однак у сучасних керівників ПТНЗ спрацьовує стереотип мислення: заздалегідь визначати ті завдання, які безсумнівно будуть реалізовані, що виправдано в умовах соціально-економічної нестабільності. Такий підхід можна пояснити й тим, що представники контролюючих органів ще з «застійних часів» дотримуються правила: спитати не тільки за виконання плану, а й за його перевиконання. Така «дрібничка» як корегування планів у процесі їх реалізації, не береться до уваги або обростає різними бюрократичними процедурами. Разом з тим, зауважимо, що визначення цілей-ідеалів передбачає аналіз різних видів соціальної інформації про тенденції розвитку регіональної соціально-економічної системи, трансформації в освіті, інформаційних технологіях, новітні наукові підходи до управління такою складною соціальною системою як ПТНЗ.

На часі звернути увагу на модель системи освіти, розроблену О. Моревою. Така модель заслуговує на увагу не тільки науковців, а й практиків. В авторській інтерпретації вона представлена як «чотириохмірний континуум, що об'єднує простір, час, енергію і інформацію, кожна з його складових має власне ядро і власну периферію. Кожна периферія стикається з іншими периферіями. Такий підхід дозволяє представити освіту як ціле, виокремити історичні і географічні паралелі розвитку, тенденції, рефрени, симетрії» [4, с. 78]. Тобто, який би педагогічний проект не розроблявся у ПТНЗ, він не буде мати автономного характеру, а впливатиме на всі компоненти «школи-системи», на зовнішнє середовище і навпаки. Тому отримання інформації про взаємодію всіх структурних підрозділів ПТНЗ в контексті

визначених цілей-ідеалів та предмета, щодо якого розробляється проект, її попередній аналіз є обов'язковою умовою педагогічного проектування. При цьому необхідно використовувати як статичну (забезпечує збереження інформації та її трансляцію в часі – соціальне замовлення освіти), так і динамічну (забезпечує розповсюдження інформації в просторі – феномен соціальної активності в освіті) складові соціальної інформації [4, с. 76].

Відтак, педагогічне проектування передбачає обов'язковість аналізу соціальної інформації про стан функціонування навчального закладу. В цьому випадку аналіз використовується як метод наукового пізнання. Водночас має здійснюватись поетапний педагогічний аналіз у процесі розробки і реалізації педагогічного проекту. В цьому випадку аналіз використовується як процес і як функція управління.

В аналітичній діяльності керівників ПТНЗв використовується аналіз як метод наукового пізнання. Аналіз та його різновиди має здійснюватись поетапно в процесі реалізації найважливіших операцій: розчленування і диференціація змісту відібраної інформації в контексті досліджуваної проблеми, виокремлення структурних компонентів до «найпростіших клітинок об'єкта», вивчення всіх найважливіших характеристик, що визначають поведінку об'єктів дослідження; обґрунтування здійсненого поділу об'єкта на його складові з урахуванням рівня розчленування і ступеню елементарності виділених одиниць; послідовне визначення характеристик цих складових та їх вивчення. Доведено, що використання методу аналізу соціальної інформації в управлінні ПТНЗ є обов'язковою процедурою і пов'язано з інформаційно-аналітичною діяльністю та становить основу аналітичної компетентності суб'єктів управління.

В управлінській практиці широко використовується педагогічний аналіз як функція управління. Виявлено, що аналіз інформації як метод наукового пізнання має передувати розробленню педагогічного проекту, а педагогічний аналіз як функція управління супроводжувати як процес розроблення педагогічного проекту, так і процес його впровадження.

З'ясовано, що педагогічне проектування передбачає обов'язковість визначення цілей-ідеалів на основі аналізу необхідної соціальної інформації, відібраної в контексті досліджуваного предмета і проаналізованої з урахуванням сучасної моделі системи освіти та її характерних особливостей (взаємодії і взаємовпливу всіх складових між собою).

З огляду на важливість аналізу інформації для педагогічного проектування вважаємо перспективною для подальшого вивчення проблему розвитку аналітичної компетентності керівників ПТНЗ і розроблення методичних рекомендацій з використання аналізу в педагогічному проектуванні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабакова И. В. Развитие профессиональной компетентности специалистов информационно-аналитических служб: автореф. дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.13 / И. В. Бабакова. – М., 2010. – 24 с.
2. Канаев Б. И. Педагогический анализ: что должен знать руководитель образовательного учреждения? / Б. И. Канаев. – М.: Сентябрь, 2010. – 208 с.
3. Методологические основы научного познания: учеб. пособие для студ. вузов. – М.: Высшая школа, 1972. – 272 с.
4. Морева О. В. Теоретические основы педагогического проектирования: монография /; ред. К. Н. Верховцев О. В. Морева. – Новосибирск: Изд-во «СОРАН», 2006. – 270 с.
5. Петренко Л. М. Інформаційно-аналітична компетентність – невідомна складова керівника професійно-технічного навчального закладу / Л. М. Петренко // Управління в освіті: зб. матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конференції, 14–16 квітня 2011 р., Львів / відп. ред. Л. Д. Кизименко. – Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2011. – С. 246–247.
6. Петренко Л. М. Система соціальної інформації в управлінні професійно-технічним навчальним закладом / Л. М. Петренко // Комп'ютерно-інтегровані технології: освіта, наука, виробництво. – 2011. – № 4.– С. 151–155.
7. Развивающее образование. Диалог с В. В. Давыдовым. Т. 1. – М.: АПК и ПРО, 2002. – 172 с.
8. Сурмін Ю. П. Майстерня вченого: підручник для науковця / Ю. П. Сурмін. – К.: Навч.-метод. центр «Консорціум з удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2006. – 302 с.
9. Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тис. слів і словосполучень / уклали: О.І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.